

Open Access innebærer at vitenskapelige publikasjoner gjøres fritt tilgjengelig på web. Forfatter eller opphavsmann beholder opphavsretten til publikasjonen, men gir brukere tillatelse til å lese, laste ned, kopiere, distribuere, skrive ut, søke i eller lenke til fullteksten uten å forlange vederlag.

Sitering av artikkelen i APA (6th):

Larsson, P. (2014). Å Danse med djevelen: Utradisjonelle politimetoder innen narkotikafeltet. I A. Storgaard (Red.), *Nsfks 56. forskerseminar: Skarrildhus, Danmark 2014* (s. 195-211). Aarhus: Nordisk samarbeidsråd for kriminologi.

Dette er siste tekstversjon av artikkelen, den kan inneholde ubetydelige forskjeller fra forlagets pdf-versjon.

Å Danse med djevelen.

Utradisjonelle politimetoder innen narkotikafeltet.

Av: Paul Larsson

«I løpet av den siste generasjonen er det neppe noe kriminalitetsområde som kan gjøre narkotikabekjempelsen rangen stridig når det gjelder å utvikle, klargjøre og flytte grensene for politiets metodebruk.» (Myhrer 2012).

Denne artikkelen vil ta for seg utviklingen innen bruk av politimetoder i narkotikafeltet de siste tiårene. Med politimetoder kan man mene både etterforsknings-, etterretnings- og forebyggende metoder. Her vil vi hovedsakelig ta opp såkalte utradisjonelle etterforskningsmetoder (Larsson 2014, Myhrer 2003), men som vi skal komme tilbake til så er det ofte ikke så enkelt å skille forebygging, etterretning og etterforskning i dagens situasjon (NOU 2004:6). Begrepet utradisjonelle politimetoder sikter her primært til metoder som er hemmelige, bedrageriske, manipulerende eller ekstraordinære. Ofte omtales de også som nye metoder, men sannheten er at de har en lang historie både innen politiet og særlig i militæret (Finjaut og Marx 1995).

Metodene har det felles at de vanligvis oppfattes som noe som kun bør benyttes når andre, ordinære åpne metoder ikke fører frem. De strider mot eller stiller spørsmål flere av de grunnleggende idealer som det moderne politi er bygget rundt som åpenhet, transparens og offentlig innsyn og kontroll. Det stilles derfor også krav om at kriminaliteten som metodene benyttes overfor skal være alvorlig og samfunnstruende.

Her vil jeg ta opp disse metodene og gi noen eksempler på bruk. Jeg vil argumentere for at dagens situasjon når det gjelder metodebruk har utviklet seg fra det ekstraordinære henimot en utglidning og normalisering i bruk. I denne prosessen har metodenes bruk på narkotikafeltet vært helt sentral. Dette stemmer med funn fra kriminologisk forskning på kontrollmetoder som beskriver utglidning i bruk til andre felter og andre lovbrudd. Det som i utgangspunktet var forbeholdt lovbrudd som truet rikets sikkerhet benyttes i dag, ofte under paraplyen organisert kriminalitet, mot en rekke former for kriminalitet.

Utradisjonelle metoder.

Metodene omtales ofte som utradisjonelle, ved at de skiller seg fra vanlige åpne politimetoder, er ellers ganske ulike og oppfattes ofte som inngripende og problematiske sett fra et personverns eller rettssikkerhetsmessig perspektiv. Et vesentlig skille er mellom åpne og skjulte etterforskningsmetoder, men også mellom om politiet opptrer sannferdig eller bedragerisk (deceptive). Dette synliggjøres i Marx firefeltstypologi (Halvorsen 2003 s. 179).

	Synlig	Skjult
Politiets handling Sannferdig	a) Vanlig etterforskning	C) Passiv overvåkning
Bedragerisk	b) «tricks» i etterforskningen	D) Undercover infiltrasjon

Metodene som vanligvis oppleves som mest problematiske er de bedrageriske og kanskje særlig de skjulte, kategori d.

Foruten skillet mellom synlig / åpen og skjult, sannferdig og bedragerisk. Er det vanlig å skille mellom aktive og passive metoder. Det vil si metoder hvor politiet selv går aktivt inn for å samle bevis. Det skilles også mellom lovfestede og ulovfestede metoder.

Metoder som er skjulte, bedrageriske og aktive er de metodene som ofte oppfattes som etisk mest problematiske, typisk provokasjon og infiltrasjon. Disse bygger på løgn. Mye av litteraturen på feltet er opptatt av overvåkning og tar vanligvis for seg de integritetskrenkende aspektene ved eksempelvis kommunikasjonskontroll¹.

De vanligste metodene er:

- **Spaning**, som kan være skjult eller åpen. Spaning skiller seg fra generell overvåkning ved at det er «den målrettede politiobservasjon» (Hopsnes, 2003, s. 130). Spaning kan defineres som «innsamlingen av informasjon foretatt av politiet ved hjelp av syns- eller hørselssansen om en

¹ Grunnen til dette henger nok sammen med det klassiske juridiske fokus på personvern, rettssikkerhet og individets integritet (se nedenfor).

bestemt person, en gruppe personer eller et sted.» (op.cit. s. 130 – 131). Det kan benyttes en rekke tekniske hjelpemiddel, som teknisk sporing. Åpen spaning kan eksempelvis være politiets uniformerte tilstedeværelse og observasjon langs Akerselva, i Skippergata eller andre kjente omsetningssteder for narkotika. Skjult spaning er det ved overvåkning av mobiltelefoner til velkjente narkotikaselgere. Spaning betegnes ofte som en passiv og observerende metode.

- Overvåkning ved bruk av **kommunikasjonskontroll**. Metoden er nevnt under spaning over, men bør skilles ut fordi dette er den mest brukte metoden, også rent praktisk i forbindelse med bevis i saker. KK er også blant de metoder som har blitt noe forskningsmessig og prinsipielt belyst (Thomassen og Myhrer 2009). Mest brukt er overvåkning av mobiltelefoni. Under første verdenskrig i 1915 ble det vedtatt en lov (av 24 juni) som ga adgang til å benytte telefonavlytting, men også åpning av post i forbindelse med etterforskningen av saker som gjaldt spionasje og sabotasje. I Norge ble muligheten til å benytte telefonkontroll i narkotikasaker innført i 1976. Frem til lovendringen høsten 1999 var dette den eneste lovfestede metoden, og den gjaldt kun for narkotikakriminalitet eller handlinger som truet rikets sikkerhet (NOU 1997: 15, NOU 2009:15). Man bør merke seg at regelverket for bruk, var og er (Straffeprosessloven kap. 16 a) strengt avgrenset og at man eksempelvis ikke kunne benytte det i drapssaker. Betydningen av KK har økt de senere årene og gjelder i dag en rekke former for kommunikasjon, særlig opp mot internett, eposter, SMS med mer.

- **Teknisk sporing**. Sporing er en av de lovfestede metodene og deler noen trekk med kommunikasjonskontroll. Det er en skjult overvåkende metode og noen av de samme prinsipielle betraktninger som gjelder bruk av annen overvåkningsteknologi spiler inn gjeldene personvern og integritet. Den benyttes ofte ved eksempelvis kontrollerte leveranser. Det foregår ved at man fester eksempelvis en GPS en peiler som viser hvor objektet er slik at man kan følge det. I den såkalte flydroppsaken fra 1993 skal man blant annet ha brukt dette ved å følge innsmuglingen av amfetamin med småfly fra Nederland. Hensikten er å følge objektet for å pågripe ved levering for å ta antatte bakmenn. Vi kjenner ikke til forskning på metoden i Norden.

- **Undercover – infiltrasjon**. Infiltrasjon beskrives som en manipulerende metode. Infiltrasjon handler om at politiet eller en som arbeider for politiet aktivt tar kontakt med en person, eller går inn i et miljø for å innhente informasjon uten å gi seg til kjenne. «Det som kjennetegner infiltrasjon er altså at objektet er i villfarelse med hensyn til hvem han snakker med.» (Hopsnes 2003, s. 143) Infiltrasjon kan være relativt kortvarig, hvor den som infiltrerer

ikke investerer mye i kontakten, eller langvarig hvor eksempelvis personen arbeider seg inn i miljøer eller grupper. De siste kalles ofte «deep swimmers» (Evans og Lewis 2013). Assosiasjonene går også til spionasje. Vi vet lite om bruken av slike metoder i de nordiske land. Det finnes ikke forskning på det og metoden hemmeligholdes slik at det er vanskelig å få ut data. Man må anta at metoden brukes i en viss grad også i nordiske land. Det er nok av internasjonal erfaring fra feltet til å vise at det er en rekke høyst problematiske sider ved infiltrasjon, særlig den langvarige. Metoden bygger grunnleggende på bedrag, ved at man skjuler egen identitet. Man har eksempler på at det har virket kriminaliserende, at man har provosert frem lovbrudd. Ikke bare det, men man har også eksempler på at politiet selv har begått lovbrudd (Evans og Lewis 2013). Å begå visse straffbare handlinger undercover er ifølge norsk regelverk tillat, f.eks. å kjøpe og besitte narkotika. Hvilke som er tillat er hemmelig og regulert av Riksadvokaten (Auglend, Mæland og Røsandhaug, s. 634, 2004). Man kan også velge å se bort fra mindre lovbrudd som begås hvis det kreves for å kunne avdekke mer alvorlige lovbrudd. En annen side er at metoden også kan være farlig for de involverte og politiet selv, infiltratører har blitt drept på jobb.

- **Informanter.** Politiets informanter kan være vanlige borgere, men oftest er de kriminelle. Informanter kan være personer som har informasjon i et enkelttilfelle, eller en person som politiet via en informantbehandler har et mer langsiktig forhold til. Ofte er det slik at personer blir informanter fordi de er i en vanskelig situasjon, typisk at de er pågrepet for et lovbrudd. De fleste benytter den informasjonen de besitter for å få noe igjen og politiet kan et stykke på vei hjelpe sine informanter (Rasch-Olsen 2011). Det kan eksempelvis være med bedre soningsforhold eller for å få dekket utgifter. Informantbehandling er strengt regulert i Norge og bruken av informanter skal følges opp tett ifølge regelverket. Spørsmålet er derfor om hvor godt regelverket følges og kunnskapen om det (Rachlew 2009, Rasch-Olsen 2011).

Metoden er skjult og bedragersk og havner i kategorien D overfor. Bruken av informanter byr på mange og uoversiktlige farer for både informant, rettsvesen, samfunnet og politiet. Etisk sett stilles det ofte spørsmål ved metoden (Søbye 2014). Skandalene knyttet til metoden er flere og tidels dramatiske. Omfattende politikorrupsjon, direkte eller indirekte medvirkning til å drive deler av narkotikamarkedet, falske tips, til drap av informanter er velkjente. 90% av sakene hvor man benytter informanter var narkotika (Rachlew 2009). Et paradoks ved metoden er at de beste informantene vanligvis også er de mest kriminelt belastede. Politiet havner derved i den situasjonen at de må samarbeide med aktive kriminelle og i en del

situasjoner også utnyttes av dem. Bruk av metoden forsvares likevel vanligvis ut fra rene nyttehensyn, bruken av informanter antas å være helt sentral for å kunne drive politivirksomhet særlig opp mot narkotika (Billingsley 2009).

- **Provokasjon.** Provokasjon er når politiet skjult og bedragerisk går inn for å påvirke en handling. I Norge er bevisprovokasjon tillat, men man kan ikke provosere personer til å begå lovbrudd de ellers ikke ville begått, men grensene er vage og glidende. Et typisk eksempel på provokasjon kan være at man vet at en person skal selge narkotika og at sivilt politi opptrer som kjøper. Metoden har noen av de samme trekkene som bruken av undercover og informanter ved at den er skjult og bedragerisk. Vi kjenner ikke til forskning på bruken av denne metoden i Norden og vet derfor i liten grad hvordan den praktiseres eller hva som kommer ut av det. Metoden er ikke lovregulert i seg selv, men det finnes avgjørelser i Høyesterett og riksadvokatens instruksjoner som setter klare grenser² for bruk (Auglend, Mæland og Røsandhaug, 2004).

- **Kontrollerte leveranser.** Kontrollerte leveranser går i korte trekk ut på at man eksempelvis når toll har avdekket narkotika i en bil lar den gå i stedet for å stoppe den slik at smuglerne fortsatt tror at stoffet ikke har blitt oppdaget. Det kan skje ved at politiet gjennom spaning oppdager en forsendelse som de så følger. Målet er å pågripe mottakere av partiet sammen med stoffet når det leveres. Metoden brukes ofte. I min studie av hasj-smugling fant jeg flere eksempler på bruk av kontrollerte leveranser (Larsson 2006). Mye kan gå galt ved en slik fremgangsmåte. Leveransen kan stoppes av tollere eller politi som ikke kjenner til at den er fulgt, man kan se for seg en viss forvirring. Det påstås at det aller største beslaget av marihuana på nærmere 20 tonn fra en latinamerikansk båt i havn i Stavanger i 1993 var en kontrollert leveranse som skulle til Nederland. Men det kan også skje at smuglerne kommer seg unna med stoffet. Regelverket når det gjelder kontrollerte leveranser er internasjonalt og metoden brukes da også ofte i samarbeid mellom ulike lands myndigheter.

² Riksadvokatens retningslinjer for når og hvordan etterforskning med provokasjon kan benyttes:

1. Grunnvilkåret (som ved all etterforskning): Det aksepteres ikke at politiet fremkaller en straffbar handling som ellers ikke ville ha blitt begått. Ved vurdering av dette vilkår skal det legges vesentlig vekt på hvem som har tatt initiativet til den straffbare handlingen.
2. Bruksområdet avgrenses til alvorlig kriminalitet (dvs primært strafferammen avgjør)
3. Prosessuelle vilkår a) vanlig, tradisjonell etterforskning må anses utilstrekkelig b) Metoden må ikke være uforenlig med prosessuelle grunnprinsipper eller regler c) Beslutningen skal treffes av statsadvokaten (Auglend, Mæland og Røsandhaug, s. 635, 2004).

Det er et skille mellom lovfestede og ulovfestede politimetoder. Overvåkning, spaning, infiltrasjon, kontrollerte leveranser, bevisprovokasjon og provokasjon er i hovedsak ulovfestede metoder (Hopsnes 2003). Likevel ser vi at de kan være regulert på annet vis, via Riksadvokatens retningslinjer, dommer og internasjonale avtaler. Metodene har sitt hjemmelsgrunnlag i den alminnelige handlefrihet.

«Det har vært alminnelig antatt at politiet for å etterforske og forebygge straffbare handlinger i medhold av den alminnelige handlefrihet kan foreta seg det som alle og enhver kan. I praksis har dette åpnet for observerende metoder som overvåkning, spaning og sporing, og for manipulerende metoder som infiltrasjon og provokasjon.» (NOU 2004:6 s. 17).

Siden den tid har sporing og bruk av fjernsynsovervåkning blitt lovfestet (Straffeprosessloven kap. 15a). Juridisk er det særlig EMK artikkel 8 (1) og legalitetsprinsippet som har vært de prinsipielle innvendingene mot ulovfestet bruk av metoder som griper inn i den private sfære³.

Det er metodene *infiltrasjon, kommunikasjonskontroll, provokasjon og bruk av informanter* som peker seg ut som de mest sentrale av metodene nevnt ovenfor. Av disse er det ikke gjort noe forskning i Norge på verken infiltrasjon eller provokasjon, mens det har vært gjort noe på kommunikasjonskontroll og informanter. Realitetene, selv internasjonalt, er derfor at man har svært lite empirisk forskning på bruken av metodene. Dette gjør at en rekke spørsmål om omfang av bruk, effektene av dette, hvordan det påvirker samfunnet, lovbrøtere og politiet selv ikke kan besvares på noen grundig måte. Når selv deler av regelverket som regulerer bruken av metodene er hemmelige sier det seg selv at det ikke er enkelt å forske på feltet og at den offentlige kontrollen med bruken av metodene er svært vanskelig.

Fra vern mot staten til vern mot kriminalitet.

³ «Den av bestemmelsene i EMK som har størst interesse for utvalgets arbeid er EMK art 8 (1), som gir den enkelte krav på respekt for sitt privatliv, sitt hjem og sin korrespondanse. Nesten alle politimetoder vil på en eller annen måte berøre disse frihetene.» (NOU 2004: 6) Se også den interessante prinsipielle drøftingen når det gjelder forebyggende politimetoder opp mot Grunnlovens § 102 i vedleggene til NOU 2009: 15. Denne lyder: «Hus-inkvisitioner maa ikke finde Sted, uden i kriminelle Tilfælde.»

Metodene er ikke nye, de har vært brukt i politiet i alle fall siden 1600 tallet og da særlig opp mot politisk aktivitet (Brodeur 2010 og Finjaut og Marx 1995). Politiet hadde politiske overvåkningsoppgaver som en sentral del av sine oppgaver i enevoldsherskernes tid, men metodene ble også brukt opp mot reguleringen av økonomisk aktivitet. Politiet arbeidet i sivil og benyttet seg flittig av informanter og overvåkningsmetoder. Dette gjorde at politiet og deres skjulte metoder ble knyttet opp mot statens volds- og maktanvendelse. Under framveksten av de borgerlige liberale samfunn ble andre idealer fremsatt, hvor særlig vernet av det enkelte individs rettigheter og deres privatliv helt sentrale. Det moderne politi, slik det ble utformet etter Peels reformer, ble derfor kjennetegnet ved åpenhet, uniformering, transparens og borgernes kontroll. De skulle benytte smidighet og forebygging og være folkets tjenere.

Disse idealene er nedfelt i EMK, i den norske Grunnloven av 1814, i Politiloven og en rekke andre steder. Den moderne rettsstat hviler i stor grad på idealene som understreker individets vern overfor tilfeldig maktanvendelse fra staten.

På den annen side har politiet oppgaven å trygge borgernes velferd og frihet⁴. De skal ifølge Politilovens § 6 benytte smidighet og ikke mer makt enn nødvendig, men de har betydelige muligheter til maktanvendelse som hviler på skjønn i den grad det er *nødvendig og forsvarlig*⁵. Politilovens § 7, generalfullmakten, gir politiet hjemmel til å gripe inn for å avverge og stanse ordensforstyrrelser og straffbare handlinger.

I dag fremstilles narkotika, organisert kriminalitet og terror, for å nevne de mest sentrale, som så farlige og truende for både enkeltindivider og samfunn at samfunnet nærmest er nødt til å benytte metoder som tidligere ble oppfattet som problematiske og uønskede i et sivilt samfunn. Det fremstilles (NOU1997:15, 2004:6) som om metodene er en nødvendighet og at ikke andre fremgangsmåter er bra nok. Denne argumentasjon hviler på at en tillit til politiet og at de kan benytte metodene på forsvarlig vis. At de ikke misbrukes, men benyttes til det beste for samfunnet. Det hviler også på en tro på at metodene faktisk er effektive og gir gode resultat⁶.

⁴ § 1 i Politiloven sier: «Politiet skal gjennom forebyggende, håndhevende og hjelpende virksomhet være et ledd i samfunnets samlede innsats for å fremme og befeste borgernes rettsikkerhet, trygghet og alminnelige velferd for øvrig.»

⁵ §6 i Politilovens siste ledd sier: «Politiet kan anvende makt under tjenesteutførelsen i den utstrekning det er nødvendig og forsvarlig.»

⁶ Tro er det rette ordet her fordi man knapt har noe kunnskap om bruken av metodene eller hvilke resultater de oppnår (Larsson 2014). Det eksisterer svært lite forskning på feltet.

En utfordring i dagens situasjon er at det langt på vei mangler både begreper og kunnskap om metodene. Det meste av diskusjonene rundt metodebruken er preget av de juridiske begrepene, rettssikkerhet, personvern og integritet (Spurkeland 2012). Dette er viktige verdier, men man har en utfordring ved at mye av begrepsgrunnlaget ofte er historisk og at dagens realiteter er ganske forskjellig fra de store debatter raste for godt og vel 200 år siden. Dette kan forklare hvorfor man ser farene ved metoder som griper rett inn i den private sfære og overvåkende metoder. Tausheten rundt metoder som infiltrasjon og bruk av informanter i rekken av NOUer, som begge har åpenbart stort inngripende potensiale, kan nok forstås i det samme perspektivet. Dette er gode grunner til at det er nødvendig med mer forskning på feltet og større åpenhet. Det har de senere tiår, særlig i USA, skjedd dramatiske forandringer i måten ikke bare politiet fungerer på, men også en rekke andre kontrollører som tollvesen og DEA (Drug Enforcement Administration) for å nevne to. Flere har beskrevet dette som en militarisering og en bevegelse i retning av et mindre sivilt og demokratisk politi som særlig slår hardt ned på noen utsatte grupper (Manning 2007, Fassin 2013, Balko 2013).

Politimetoder på narkotikafeltet – hva skjedde?

Fra midten av 1960 tallet skjedde et paradigmeskifte i Norden innen håndteringen av hva som omtales som narkotika. Dette var sluttresultat av en lang prosess som Sheptycki (2000), Christie og Bruun (1985) og andre har beskrevet og som strakk seg over det meste av det 20nde århundre. Det er mange nyanser i reguleringspolitikken, men man kan hevde at særlig USA stod bak en restriktiv forbudslinje som strekker seg tilbake til tiden før første verdenskrig, mens man i Europa i større grad søkte en reguleringslinje som hvilte på en mer medisinsk tilnærming ikke med forbud, men med andre regulerings tiltak.

Frem til midten av 1960 tallet hadde man i de nordiske land stort sett en linje hvor de fleste narkotiske stoffer ble regulert som legemiddel, kontrollen lå altså under helsemyndighetene som med andre legemiddel.

Særlig med FNs Single Convention on Narcotic Drugs fra 1961 og økt oppmerksomhet rundt særlig de unges økende bruk av cannabis til rekreasjonsformål oppstod en tiltagende restriktiv politikk på feltet (Bewley-Taylor 2012). Christie og Bruun (1985) har godt beskrevet

utviklingen i straffenivået og hvordan man stadig utvidet kriminaliseringen ikke bare av omsetning og smugling, men også bruk, besittelse og oppbevaring.

Politiets innsats mot narkotika medførte en betydelig vekst i ressurser og stillinger, fra de 2 første halvtidsstillingene i Oslo i 1965 til at man i dag legger ned betydelige ressurser innen feltet (Larsson 2011). Hvor mange som har oppgaver knyttet opp mot narkotika er nærmest umulig å måle fordi disse oppgavene er vevd inn andre politioppgaver og utøvelsen av ordinært ordenspolitiarbeid, forebygging og ikke ubetydelige etterforskningsressurser (BRÅ 2003).

Innsatsen mot narkotika har ikke bare medført nye etterforskningsmetoder. Det har også medført økt vektlegging av bruk av etterretning og analyser av etterretningsdata. Det har medført økt internasjonalt politisamarbeid. Ordningen med sambandsmenn som kom i gang på 1970 tallet var særlig rettet mot dette feltet. Veksten i Europol, Interpol og andre fora har i ikke ubetydelig grad vært rettet mot narkotika.

Det har også skjedd en utvikling innen hva som kalles forebyggende metoder. Ofte forbindes forebyggende politimetoder med dialog og mykere tilnærminger, men mye av det som har skjedd i narkotikafeltet har vært preget av troen på avskrekking eller stressing. Uroing av narkotikamiljøer var en av metodene som særlig ble brukt på 1980- 90 tallet. I dag benyttes eksempelvis narkotikahund på skoleområder (Spurkeland 2012).

Politiets innsats på narkotikafeltet har i stor grad rammet de synlige og offentlige miljøene og brukerne (Frantzen 2001, Flaaten 2007). De har i mindre grad rettet seg mot den mer skjulte bruken. Den rammer særlig hardt den gruppen som ofte kalles gatefolket.

Et annet moment er at politimetodene oftest er innført for å fange de store og farlige kriminelle, men er i sin daglige drift i overveiende grad rettet mot brukere og pushere. Dette begrunnes ofte ut fra at man må gå denne veien for å ta de store og / eller at man må bruke slike midler for å forebygge bruk. Vi har sett ovenfor at regelverket som regulerer bruken av utradisjonelle metoder stort sett er streng, men unntaket synes å være den praktiske bruken opp mot narkotika.

Hvordan kunne det skje?

Det har skjedd til dels meget omfattende forandringer i grunnlaget for politiets virksomhet de siste tiårene, mye av dette har bakgrunn i ønsket om en effektiv innsats mot omsetning og bruk av narkotika. Man kan spørre hvordan det kunne skje, hvordan det var mulig? Den vanlige fortellingen om utviklingen er at det var samfunnet og særlig bruken av narkotika som forandret seg dramatisk på 1960- og 70 tallet. At man fikk en utvikling innen særlig unges bruk av narkotika som medførte at politiet måtte sette inn større ressurser og at rettsvesenet måtte innføre strenge straffer til nærmest alt som hadde med illegal narkotika å gjøre.

Denne fortellingen har noen klare svakheter. For det første ble metodene ofte valgt før man hadde fått et omfattende problem, særlig i de Nordiske land. Det er heller ikke slik at svaret på en negativ utvikling innen rusbruk hos unge, i den grad man har det, skal være politi, rettsvesen og straff. De fleste former for skadelig rusbruk søker man å regulere på annet vis, eksempelvis med høye priser og begrenset tilgjengelighet. I det hele tatt finnes det flere strategier, som ofte benyttes med en viss grad av overlapping (Bewley-Taylor 2012). Spørsmålet som må besvares er hvorfor ble denne reguleringsformen valgt for dette problemet? Svaret ligger i stor grad utenfor våre landegrenser.

Den gode fiende?

Bekjempelsen av narkotika ble allerede tidlig, det vil si fra slutten av 1960 tallet fremført som kampen mot de store kartellene, mot Mafiaen og de kyniske bakmennene. "... facing the threat of the «big traffickers», society has taken exceptional measures to safeguard itself." (Dorn, Murji & South 1992, s. X)

Smugling og salg av narkotika ble assosiert med de store "haiene" som de ble kalt. De var skruppelløse, hadde betydelige ressurser og brydde seg ikke om brukerne døde av stoffene de solgte. Mot slike fiender og en slik trussel nyttet det ikke med tradisjonelt norsk politi. Her måtte hardere metoder tas i bruk for samfunnets beste.

“Historically, drug use has been depicted in the mass media as something likely to destroy the very foundations of the social order. Since the menace is so plain, the reasoning goes, the control efforts must be ruthless.” (Sheptycki 2000 s. 202)

Visst finnes det omfattende narkotikaomsetning, som for noen av de involverte tidvis kan generere betydelige fortjeneste. Det viste seg likevel raskt at svært få av de som ble pågrepet i de Nordiske land var store narkotikahaier. Igjen var det de små og velkjente som dominerte. Forskningen begynte tidlig å stille spørsmål ved bildet som media ofte skapte. Dorn, Murji & South (1992) og en rekke andre forskere som Peter Reuter presenterte et langt mer broket bilde hvor i stedet de små og fleksible var det mest vanlige.

Internasjonalisering.

Narkotikareguleringen er skoleeksemplet på internasjonalt politisamarbeid sier Sheptycki (2000). «... making drug policy the flagship of transnational law enforcement.» (op. cit. p. 202). Den internasjonale reguleringen har pågått gjennom hele det 20nde århundre og har, som Sheptycki påpeker hatt langt videre konsekvenser for styringen av stater enn kun å gjelde narkotikafeltet. Han understreker at kampen mot narkotika kan knyttes opp mot to samtidige bevegelser, USAs plass som internasjonal stormakt og fremveksten av avholdsbevegelsen og forbudstiden. Disse to, argumenterer han, gikk hånd i hånd, avholdsbevegelsen ga den internasjonale dominansen en moralsk klangbunn og ble brukt aktivt for å kontrollere andre nasjoner.

Av størst betydning blant de internasjonale konvensjonene er FNs Single Convention (Beweley-Taylor 2010). Palermokonvensjonen (FN konvensjonen mot transnasjonal organisert kriminalitet av 2004) er en annen. Hvitvaskingsreguleringene med sine direktiv er et tredje eksempel på omfattende regulering som i utgangspunktet var rettet mot narkotikapenger (Larsson og Magnusson 2009). Disse konvensjonene og direktivene griper ganske direkte inn i staters rett til å utøve egen politikk på feltet. De skal implementeres og sanksjoneres ved avvik. De griper inn i regelverk og lovgiving, men også i hvordan lovene håndheves og følges opp av politi og andre. Landene som undertegner de internasjonale avtaler og protokoller er pliktige til å følge opp ofte med å implementere lovverk og straffnivåer som kan stride mot eget lands normer (Träskman 2012, Larsson og Magnusson

2009). Flere av avtalene er av en slik art at de pålegges også å delta i politiarbeid og utvikle politimetoder som kan stride mot tradisjonene og verdiene innen samfunnet.

En annet forhold som er minst like viktig er hvordan man ser til utlandet for å være «føre var» når det gjelder å utvikle egne politimetoder. Man lærer av andre lands erfaringer. Mye godt har kommet ut av det og det er ingen ny praksis, moderne nordisk politi vokste frem etter engelske og tyske forbilder fra midten av 1800 tallet. Også på den tid foretok man studieturer. Nordisk politi regnes i dag blant de mest sivile i verden, utdanningsnivået er høyt og forebyggende og smidige fremgangsmåter vektlegges fremfor de mer reaktive og disiplinerende. Innen narkotikafeltet har man også sett en import av politimetoder. Metodene selges inn som en nødvendighet, ofte bygget på en fremstilling av problemfeltet importert fra utlandet, og fra politiets egne kilder – som så selges inn som en nødvendighet (vanligvis av politiet og / eller justispolitikere) for å møte kommende problemer eller problemer man allerede antar er der, men som ikke er «synlige».

Redningsmennene.

Viktige aktører både i og utenfor politiet er de som kan betegnes som redningsmenn. Her finner man en bred og sammensatt gruppe med aktører fra avholdsbevegelser, pårørende, tidligere narkomane, via sosialarbeidere til politi. Det samlande for store deler av denne bevegelsen har vært ønsket om å benytte relativt inngripende metoder for å oppnå det gode mål, som er et rusfritt liv, eller et liv uten visse former for rusmidler. Det er mange dedikerte som arbeider innen rusfeltet. Inntil relativt nylig har de fleste av redningsmennene vært aktive forkjempere av en restriktiv politikk som hviler på kriminalisering. Oppmykning, eller skadereduksjon oppfattes ofte som enten å gi opp og som skadelig signal, det vil si man tror på den avskrekkende virkningen av kriminalisering.

Offerløs kriminalitet?

Narkotikalovbrudd beskrives ofte som offerløs kriminalitet. Politiet er helt avhengig av å generere saker selv fordi det anmeldes svært lite fra publikum. Dette understrekes også i NOU1997:15 og fremheves som en grunn til å benytte utradisjonelle metoder.

«Narkotikakriminalitet var derfor det første området, bortsett fra forbrytelser mot rikets sikkerhet, hvor norsk politi stod overfor alvorlig kriminalitet som ikke lot seg avdekke ved

hjelp av de tradisjonelle etterforskningsmetoder. Det var i erkjennelsen av dette at man innførte midlertidig lov om telefonkontroll i narkotikasaker i 1976, og det var primært på samme bakgrunn at spesielle etterforskningsmetoder som provokasjon, bruk av peileutstyr mm ble tillatt.» (s. 33)

Det var overfor en annen form for offerløs kriminalitet, spritsmugling, at metodene ble ulovlig benyttet i Norge på 1920 tallet. I dag forventes politiet å arbeide med mange ulike sakstyper hvor man i liten grad mottar anmeldelser fra publikum. Det gjelder en rekke former for organiserte og økonomiske lovbrudd, men også innen terrorisme.

Frykten for «de andre».

Opp gjennom historien har en rekke ulike grupper fremstått som farlige, truende eller problematiske. Det er vanligvis disse gruppene politiets mer reaktive virksomhet retter seg. Narkomane er på mange vis idealtypen på «de andre». Politiets blikk er selektivt, noe en rekke studier klart dokumenterer (Finstad 2000, Granér 2004). Politiets normative univers er ordnet rundt noen grunnleggende skillelinjer, hvor man lærer å se etter de som skiller seg ut, i internasjonale politistudier kalt *police property*. Uten dette politiblikket kan ikke politiet utføre sitt arbeid, det er et av de deres viktigste redskap, den negative siden av denne kjensgjerning er at den raskt kan medføre at noen grupper med visse kjennetegn diskrimineres og utsettes for inngripende kontroll i for stor grad. Vårt normative univers ordnes med noen enkle mekanismer, man skiller mellom dem og oss, de som er utenfor og de som er innenfor, mellom rent og urent (Douglas 1997). De typisk narkomane, det vil si de som har visse kjennetegn, fyller lett rollen som den andre. De som er utenfor og som også derfor ikke oppfattes som oss. Mange av metodene og strategiene som benyttes mot «narkomane» ville utvilsomt vekt stor oppmerksomhet hvis de ble brukt mot Ola og Kari Nordman, de mer ressurssterke deler av befolkningen.

Et siste moment som bør nevnes er at narkotikalovbrudd er hva som kalles *ordentlig kriminalitet*. Narkotikasaker har de fortrinn at man stort sett tar personer med stoff på seg. Det gjør at man enkelt kan dømme. Ofte kan personen dessuten dømmes for flere forhold, som både bruk og besittelse. Saksbehandlingstiden er kort og oppklaringsprosenten tett opp mot 100%. Stoff kan dessuten telles i antall beslag og kilo. Dette gjør at man kan utvikle

statistikker på feltet. Lange dommer har fått en symbolsk betydning innen deler av politiet. Man teller hvor mange fengselsår man har prestert å få idømt og sammenligner med andres prestasjoner⁷.

Hvilke konsekvenser har metodebruken?

Avslutningsvis vil jeg ta for meg noen konsekvenser av metodebruken og dreiningen i politirollen som er drøftet ovenfor. Som påpekt så har noe av problemet vært manglende forskning og kunnskap om effektene og hvordan metodene brukes. De momenter som nevnes nedenfor er likevel noen aspekter som etter hvert synes å tre frem.

Utvasking av skillet mellom forebyggende og reaktive metoder.

Man har de senere årene sett at skillet mellom forebyggende og etterforskningsmetoder har blitt vanskeligere å trekke. Det er særlig med dreiningen mot mer proaktive metoder, hvor politiet selv aktivt søker etter lovbrudd og følger opp identifiserte miljøer man ser at det blir utydelig. Bruk av informanter, overvåking og infiltrasjon er proaktive metoder, grensen opp mot etterretning er også flytende. I min studie av hasjimport kom dette klart frem. Ved spaning mot kjente grupper oppdaget man at det ble planlagt lovbrudd, dette ble ikke forhindre, i stedet fulgte man ofte opplegget via telefonovervåking fra forberedelse til de ble pågrepet «hjemme i garasjen». Politiet hadde flere muligheter for å stoppe lovbruddet, men det ble ofte ikke gjort. Man benytter metoder innført til etterforskning til å forebygge. Dette er ikke så uproblematisk som det kan høres ut. Etterforskning er meget strengt regulert, men mye av det forebyggende arbeidet faller inn under politiets generalklausul og er i langt mindre grad formalisert. Dette medfører svakere kontroll av politiets aktivitet når det benyttes forebyggende. Dette er utførlig behandlet i NOU 2004:6.

Forebygging med bruk av utradisjonelle metoder gir dessuten et ganske annet innhold i og forståelse av forebyggingsbegrepet enn man er vant med. Forebygging assosieres tradisjonelt med myke og fleksible metoder hvor politiet kommer tett inn på publikum. Forebygging avhenger av ofte av åpenhet, nærhet og dialog. Mange av metodene som benyttes i narkotikafeltet er i så måte problematiske når de er skjulte og bedragerske. Det er metoder

⁷ Ironien i dette er ganske åpenlys. Når Nils Christie begynte å telle utviklingen i antall fengselsår som ble idømt i løpet av et år tror jeg nok ikke han kunne se for seg at dette målet kunne benyttes som resultatavle innen politiet.

som griper direkte inn i den private sfære og kan krenke den personlige integritet, noe godt beskrevet av flere (Frantzen 2001).

High policing mot low crimes.

Selv om metodene ble innført for å ta de alvorlige sakene, så har man sett en utglidning i bruk. Det har hele tiden vært narkotikafeltet som har vært spydspissen for innføringen av metodene. Der gjelder heller ikke de samme strenge vurderingskriteriene, eksempelvis når det gjelder bruk av kommunikasjonskontroll. Normalt sett kreves en 10 års strafferamme, men det gjelder ikke narkotika⁸. Følgende uttales også i NOU 2009:15:

«Herunder er det vurdert om adgangen til bruk av kommunikasjonskontroll i etterforskningen av *simple narkotikaforbrytelser* bør oppheves. Utvalget har imidlertid kommet til at det ikke vil foreslå noen endringer på dette punktet ettersom narkotikakriminalitet har flere av de kjennetegn som etter utvalgets oppfatning kan rettferdiggjøre bruk av skjulte tvangsmidler.» (s. 25)

Simple narkotikaforbrytelser er det samme som førsteledd i §162 som har en strafferamme på maks 2 år. Størrelsen på partiene med narkotika som faller inn under denne paragraf er mindre enn ca. 1 kg hasj og 50 gram amfetamin. Forholdet mellom vurderingen av narkotikalovbrudd og en del mer tradisjonelle saker er slående.

Siden mange av de miljøer og grupper politiet overvåker og definerer som organiserte kriminelle grupper på et eller annet vis har med narkotika å gjøre så betyr det i praksis at man har store muligheter for å benytte KK om man skulle ønske det. Narkotikafeltet er dermed døråpneren for bruk av hva som Brodeur (2010) kaller *high policing*, det vil si bruk av skjulte og hemmelige metoder, etterretning og sivilkledd politi opp mot saksforhold og grupper som er utpregede *low crimes*. At systemet fanger opp mye «småfisk» er hevet over enhver tvil og godt dokumentert i en rapport fra Politidirektoratet 2005. Rapporten Prosjekt Organisert kriminalitet gikk gjennom etterretningsregister for å dokumentere hva som lå i disse.

⁸ Kravet i Straffeprosessloven § 216a er enten et lovbrudd som kan medføre straff av fengsel i 10 år eller brudd på lover som gjelder rikets sikkerhet (straffeloven §90, 91, 91a ...) ... eller § 162 eller § 317. § 162 dekker alt fra såkalte førsteledd lovbrudd til tredjeledd.

Rapporten konkluderer med at det i alt overveiende grad var informasjon som handlet om narkotika og at de aller fleste (ca. 2500 personer) registrerte var selgere eller andre på et lavere nivå. Det bør også nevnes at i overkant av 97% av narkotikasakene registrerte i 2010 var enten brudd på legemiddeloven eller førsteleddsaker. Av totalt 45 397 saker i 2010 var 87 tredjeleddsaker⁹ (Larsson 2011).

Grensene for inngrep i privatsfæren flyttes.

Politets arena er det offentlige rom. Dette har vært et grunnprinsipp siden Peels tid. Bakgrunnen er som nevnt ovenfor frykten for krenking av den personlige integritet og erfaringer med et politi som grep direkte inn i det private. Dette medførte en samfunnsskadelig frykt for at selv de nærmeste kunne være angivere (informanter), noe som hadde en nedbrytende effekt på samfunnssolidariteten. Lignende tilstander rapporteres i flere nyere studier især fra USA hvor man ganske åpenlyst fremhever at bruken av informanter, som der gir opplysninger for enten å slippe eller få mildere straff, ødelegger limet særlig i ressurssvake bydeler og samfunn (Natapoff 2009, Rosenfeldt, Jacobs og Wright 2003).

I dag benyttes aksjoner mot skoler med narkotikahunder. At politiet griper inn og aksjonerer på skoler er et prinsipielt vanskelig spørsmål. At man gjør det må indikere at bruk eventuelt omsetning av narkotika oppfattes som ytterst alvorlige kriminelle handlinger. Ved en eventuell av- eller nedkriminalisering av bruk og besittelse vil denne muligheten med all sannsynlighet begrenses.

Etnisitet, ungdom og narkotika.

Frykten for narkotikaens nedbrytende virkninger på personer og samfunn har ofte vært knyttet til immigrasjon og redselen for «de andre». Dette er underbygget i forskningen. Frykten og behovet for regulering har ofte rettet seg mot etnisk marginaliserte grupper og deres rusbruk. Dette sammenfaller også ofte med klassebakgrunn. På 1960 tallet ble det dessuten knyttet til ungdommen og ungdomskulturen som ble oppfattet som nedbrytende og skadelig. Mest utsatt for kontroll er derved unge menn med innvandrerbakgrunn. Disse utsettes for politiets utvelgelse, noe som er solid dokumentert i forskningslitteraturen (Holmberg 1999, Sollund 2007, Fassin 2013).

⁹ Tredjeledd avgjøres primært av volumet – for cannabis er det mer enn 80 kg.

Mye av politiets narkotikainnsats har vært rettet mot disse gruppene og lovgivningen har i praksis fungert slik at en betydelig andel av unge svarte fra byer fengsles, ofte for mindre narkotikarelaterte lovbrudd. I USA har dette fått slike dimensjoner at man ofte snakker om at straffesystemet har fått en funksjon som en sosial utrensing og styring av fattigdom (Wacquant 2009). For fattige, primært svarte nabolag, har politiets narkotikainnsats ødeleggende konsekvenser (Natapoff 2009). Den sosiale solidariteten har forvitret når man ikke kan stole på noen, alle synes å være potensielle informanter og løgn er utbredt også innen rettssystemet (Rosenfeldt, Jacobs og Wright 2003). Manning (2010) påpeker mye av det samme, og understreker betydningen innen utviklingen i retning av hva han kaller udemokratisk politi, det er politi som retter seg mot særskilte grupper og som benytter særskilt harde metoder mot problemene som identifiseres med disse gruppene. Narkotikafeltet har banet veg for bruk av udemokratiske metoder overfor noen grupper og særlig utvalgte problemer.

Avslutning.

Artikkelen begynte med et sitat av Myhrer. Det er utvilsomt riktig at narkotikafeltet har fungert som det område hvor politimetoder har blitt introdusert som tidligere utelukkende ble benyttet overfor handlinger som truet «rikets sikkerhet». Det er fortsatt slik at selv om metodene etter 1999 har blitt introdusert overfor nye problemområder, ofte under paraplyen organisert kriminalitet, så er det fortsatt narkotika som er kjerneområdet.

Utviklingen de senere år viser at bruken av metodene etter hvert spres og alminneliggjøres. Metoder som i utgangspunktet ble oppfattet som ytterst problematiske synes i dag ikke lenger å vekke de samme reaksjoner. Noe av det mest oppsiktsvekkende med utviklingen er at metodene i utgangspunktet ble fremmet som en nødvendighet for å bekjempe problemer som ble beskrevet som ytterst alvorlige. Om metodene har fungert, hvor godt, eventuelt om andre fremgangsmåter kunne vært brukt er knapt belyst ved empirisk forskning hverken i Norden eller internasjonalt. Kostandene ved metodene er heller ikke belyst i noen særlig grad. Dette er ikke merkelig, det er svært vanskelig å forske på metoder som er så hemmelige at ikke engang regelverket som regulerer dem er tilgjengelig. En cost / benefit analyse er derfor svært vanskelig, kanskje umulig. Likevel vet vi i dag såpass mye, både om truslene og metodene som benyttes av politiet at tiden burde være inne for kritiske analyser av denne utviklingen. Prisen betalt, både av samfunnet, politiet og rettsvesenet for utviklingen er høy, og hva har vi fått igjen som ikke kunne vært oppnådd med andre mindre krenkende metoder? Det er på høy

tid å stille spørsmål ved noen av de grunnleggende forestillingene om metodenes effektivitet og realitetene i de truslene de skulle bekjempe.

Referanser:

Auglend, Ragnar L, Henry John Mæland og Knut Rosandhaug (2004): *Politirett*, 2 utgave, Gyldendal, Oslo.

Balko, Radley (2013): *The Rise of the Warrior Cop. The Militarization of America's Police Forces*. Public affairs, New York.

Bewley-Taylor, David R. (2012): *International Drug Control. Consensus fractured*. Cambridge University Press, Cambridge.

Billingsley, Roger (2009): *Covert Human Intelligence Sources. The "unlovely" face of police work*. Waterside Press, Hampshire.

Brodner, Jean-Paul (2010): *The policing web*, Oxford University Press. Oxford.

BRÅ (2003): *Polisens innsatser mot narkotikabrottsligheten. Omfatning, karakter og effekter*, Rapport BRÅ (Granath, Svensson og Lindström) 2003:12.

Christie, Nils og Ketil Bruun (1985): *Den gode fiende*, Universitetsforlaget, Oslo.

Douglas, Mary (1997): *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*, Nya Doxa, Nora.

Dorn, Nicholas, Karim Murji og Nigel South (1992): *Traffickers. Drug Markets and Law Enforcement*, Routledge, London.

Evans, Rob og Paul Lewis (2013): *Undercover*, Guardian Books, London.

Fassin, Didier (2013): *Enforcing order. An ethnography of urban policing*, Polity Press, Cambridge.

Fijnaut, Cyrille og Gary Marx (1995): *Undercover. Police surveillance in comparative perspective*, Kluwer Law International, Hague.

Finstad, Liv (2000): *Politiblikket*, Pax, Oslo.

Flaaten, Sverre (2007): *Heroinister og kontorister – en undersøkelse av maktens ulike fasetter i rettsforfølgelsen av narkotikalovbrudd*, Fagbokforlaget, Oslo.

Frantzen, Evy (2001): *Metadonmakt. Møte mellom narkotikabrukere og Norsk metadonpolitikk*, Universitetsforlaget Oslo.

Granér, Rolf (2004): *Patrullerande polisens yrkeskultur*. Lund : Socialhögskolan, Lunds Universitet.

Halvorsen, Vidar (2003): «Utradisjonelle etterforskningsmetoder i et samfunnsvitenskapelig perspektiv», i Myklebust og Thomassen (red.): *Det utfordrende politiarbeidet*, Politihøgskolen, PHS forskning 2003:3, Oslo.

Holmberg, Lars (1999): *Inden for lovens rammer: politiets arbeidsmetoder og konkrete skøn*. København. Gyldendal.

Hopsnes, Roald (2003): «Politiets forebyggende politimetoder», i Myklebust og Thomassen (red.): *Det utfordrende politiarbeidet*, Politihøgskolen, PHS forskning 2003:3, Oslo.

Larsson, Paul (2006): «Opp i røyk! En studie av hasjimporten til Norge», i Thomassen og Bjørge (red.): *Kunnskapsutvikling i politiet*, PHS forskning, Oslo.

Larsson, Paul (2010): «Narkotikakriminalitet: trusselbilder og realiteter», i *Rus og samfunn* nr. 4, 2011.

Larsson, Paul (2014): «Normaliseringen av det unormale: utvidelsen i bruk av utradisjonelle politimetoder» i *Nordisk politiforskning*, nr. 1 (i trykk).

Larsson, Paul og Dan Magnusson (2009): «Hvitvaskingsreguleringens kostnader», i *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskap*, nr. 1, 2009.

Manning, Peter K. (2010): *Democratic policing in a Changing World*, Paradigm Publishers, Boulder.

Myhrer, Tor-Geir (2003): «Vanlig og ekstraordinær», i Myklebust og Thomassen (red.): *Det utfordrende politiarbeidet*, Politihøgskolen, PHS forskning 2003:3, Oslo.

Myhrer, Tor-Geir (2012): «Forord» i Spurkeland. *Utredning om narkotikahund*. PHS forskning 2012:1, Oslo.

Natapoff, Alexandra (2009): *Snitching. Criminal informants and the erosion of American justice*. New York University Press, New York.

NOU1997:15 Etterforskningsmetoder for bekjempelse av kriminalitet.

NOU2004:6 Mellom effektivitet og personvern. Politimetoder i forebyggende øyemed.

NOU2009:15 Skjult informasjon – åpen kontroll. Metodekontrollutvalgets evaluering av lovgivning om politiets bruk av skjulte tvangsmidler og behandling av informasjon i straffesaker.

Politidirektoratet (2005): *Prosjekt organisert kriminalitet*. Rapport, Oslo.

Rachlew, Asbjørn (2009): *Justisfeil ved politiets etterforskning – noen eksempler og forskningsbaserte mottiltak*, Dr. avhandling, Det juridiske fakultet, Oslo.

Rasch-Olsen, Asbjørn (2011): *Politiets bruk av informanter – et nødvendig onde*, Fagbokforlaget, Oslo.

Rosenfeld, Richard; Bruce A. Jacobs og Richard Wright (2003): *Snitching and the code of the street*, British journal of Criminology, 43, s. 291-309.

Sheptycki, J.W.E (2000): *Issues in transnational policing*, Routledge, London.

Sollund, R. A. (2007): *Tatt for en annen: En feltstudie av relasjonen mellom etniske minoriteter og politiet*. Gyldendal, Oslo.

Spurkland, Kai (2012): *Utredning om narkotikahund*. PHS forskning 2012:1, Oslo.

Søbye, Espen (2014): *Har skapt et lovløst rom*, Morgenbladet, kronikk. 7. mars. 2014.

Thomassen, Gunnar og Tor-Geir Myhrer (2009): *Kommunikasjonskontroll og betydningen for etterforskning, personvern og rettsikkerhet: En studie av erfaringene med bruk av metoden*. Vedlegg i NOU2009: 15.

Träskman, Per Ole (2012): «Organiserad brottslighet, ekonomisk brottslighet och terrorism – hänger de sammen?» i *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab* nr. 3, s. 336-354.

Wacquant, Loïc (2009): *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*, Duke University Press, Durham.